

Чікіта І. В.

РЕЛІГІЯ ТА ПРАВО – СКЛАДОВІ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ СУСПІЛЬСТВА

Культура релігійна і правова культура є структурними елементами духовної культури суспільства поряд з культурою моральною, естетичною, політичною, науковою, культурою міжнаціональних відносин. Правова культура – це різновид загальної культури, що відбиває визначений рівень правосвідомості, законності, досконалості законодавства і юридичної практики й охоплює всі цінності, створені людьми в галузі права.

Поведінка і вчинки людей виступають об'єктом правової регламентації, яка в людському вимірі складає зміст законодавства. Разом з тим, усяка система права, створювана людським суспільством, будучи продуктом історичного розвитку, несе на собі відбиток обмеженості і недосконалості. Право передбачає вживання заходів для примусового підпорядкування законіві. Санкції, передбачені законодавцем для відновлення правопорядку, роблять закон надійною опорою суспільства доти, доки, як це часто траплялося в історії, не руйнується вся система чинного права. Втім, без права ніяке людське суспільство існувати не може, а тому на місці зруйнованого правопорядку завжди виникає нова законодавча система.

Релігія ж, як і філософія, мистецтво, наука й інші форми прояву духовної культури, відповідальна за збереження і розвиток інтеграційних процесів у суспільстві. Але жодна з цих форм, крім релігії, не сакралізує фундаментальні духовні цінності. Заморожуючи деякі соціальні підвалини, релігія сприяє дозріванню нової соціальної якості, утверджуючи некон'юнктурні авторитети. Вона певним чином демонструє відносини між класами, партіями, народами.

Історично релігійне і світське право походять з одного джерела і довгий час були лише двома аспектами єдиного правового поля. Більшість світових релігій і філософій протягом тисячоліть виробляли певні моральні, релігійно-етичні, соціально-правові кодекси, закони і заповіді, на виконання яких орієнтували своїх послідовників. Їхня роль у формуванні моралі, позитивних основ правосвідомості і духовності в цілому була не лише значною, але часто фактично головною.

В результаті секуляризації в новий час домінуючою стала теорія природного права, яка не враховує недосконалості людської природи. Однак ця теорія не втратила зв'язку з християнською традицією, оскільки виходить з переконання, що поняття добра і зла притаманні людській природі, а тому право виростає із самого життя, ґрунтуючись на совісті (“категоричному моральному імперативі”). Аж до XIX століття дана теорія панувала в європейському суспільстві. Її практичними наслідками були, по-перше, принцип історичної безперервності правового поля (право не можна скасувати, як не можна скасувати совість, його можна тільки удосконалити і пристосувати законним способом до нових обставин і випадків) і, по-друге, принцип прецедентності (суд, ґрунтуючись на совісті і правовому звичаї, може винести правильне, тобто відповідне божественному законіві, судове рішення).

У сучасному розумінні права домінують погляди, апологетичні стосовно позитивного, чинного права. Відповідно до них право є людський винахід, конструкція, яку суспільство створює для своєї користі, для вирішення завдань, визначених ним самим. Отже, будь-які зміни права, якщо вони прийняті суспільством, законні. За писаним кодексом немає ніякої абсолютної правової основи. Для даного погляду законною є революція, яка силою відкидає закони “старого світу”, законним є і повне заперечення моральної норми, якщо таке заперечення схвалюється суспільством. Так, якщо сучасне суспільство не вважає аборт вбивством, він не є таким і юридично. Апологети позитивного права переконані, що суспільство може вводити найрізноманітніші норми, а, з іншого боку, вважають будь-який чинний закон легітимним внаслідок тільки його існування.

Відомо, що право ніколи не творилося безликою масою. Воно формувалося в еліті, яка становить ядро, совість, самосвідомість будь-якої нації. Перевага інтелектуальної культурної еліти в тому, що вона має можливість активно осмислювати інформацію, широко дивитися на речі, критично й об'єктивно мислити, зберігати ті справжні морально-етичні, загальнолюдські норми, які у загальній масі, як правило, губляться. Тому, для кожного народу дуже важливо усвідомити необхідність в еліті культурній, створити умови для її формування і природного вільного розвитку.

Правопорядок окремої країни є частковим варіантом загального закону світобудови, властивого певному народові. Основні принципи стосунків людини з людиною, влади із суспільством, національний закон проявляє відповідно до конкретної нації, яка рухається в історії. Національне право недосконале, тому що недосконалий і грішний будь-який народ. Однак воно створює рамки народного життя, якщо пристосовує абсолютні істини Божі до конкретного історичного і національного буття.

Традиціоналізм і новаторство, авторитаризм і демократизм виступають своєрідним атрибутом релігійних процесів, а протилежність цих полюсів обумовлює періоди регресивного, прогресивного чи ж рівноважного розвитку релігії, його зв'язку з етнічними явищами. Ці й інші аспекти релігійної ідеології, діяльності церкви в рамках українського етносу частково розкривають консолідуючу роль релігії і церкви в збереженні національної самобутності українців. Впливаючи на національну свідомість, релігія інтерпретує світ людини, роз'яснює свідомість і світорозуміння. Відправним пунктом такого взаємозв'язку виступає релігійна традиція.

Будь-яка релігійна традиція відображає і транслює той чи інший тип внутрішнього світу людини, яка належить до певної нації. У цьому полягає схожість усіх основних релігій. Але і звідси ж випливає і неможливість підведення їх до одного екуменічного знаменника. Схожість богословських поглядів, морально-аскетичних правил свідчить про неповторність роботи з особистістю, яка по-різному виявляється в різних традиціях, у способах становлення духовного життя людини.

Релігії, яка існує в національному середовищі, притаманна певна система організації духовного життя, духовного такту. Отриманням такого досвіду і займається Церква. У її традиціях трансформуються не форми обрядів, і не морально-правові установки, а передається реальність людського буття, внутрішній морально-релігійний стан людини.

Власне кажучи, історія людської духовності, моралі і правової культури – це боротьба творчого, особистісного начала проти масового нівелювання, що відкидає людину назад, у безлику стихію природних сил. Зрозуміло, що тотальне змішування права і моралі (релігії, моральності) спричиняє критику з боку послідовників позитивного права, як права офіційного, волеустановленого, штучного.

Звернімося до історії. Гегель не виключав колізій між державою, правом і релігією, оскільки основи світського життя і релігії різні, однак він допускав позитивний вплив релігії на державно-правові відносини. Так ми зустрічаємо його висловлювання на цю тему головним чином у “Філософії релігії”: “Який характер релігії народу, така і його мораль, такий і його державний лад” [1, с.259] . “Народ, який має незначне поняття про Бога, має і незначну державу, незначний уряд, погані закони” [1, с.400]. “Найпотаємніше в людині, її совість тільки в релігії отримують своє абсолютне обґрунтування і надійність. Тому держава повинна спиратися на релігію, бо тільки в ній надійність складу думок людей і їхня готовність виконувати свої обов'язки перед державою є абсолютними” [1, с. 283].

У західноєвропейській культурі думки про релігію як спосіб вирішення державно-правових проблем з'являлися ще в епоху Ренесансу. Власне тоді багато філософів і політиків висловлювали думки про релігію, як про одну з могутніх сил, яку в своїх цілях повинна використовувати держава. У Монтеस्क'є релігія і “громадянські закони”

взаємодоповнюються. І релігія, і закони повинні переслідувати одну мету – зробити людей добрими громадянами. Концепція громадянської релігії знайшла своє розуміння й у Руссо. “Дуже важливо для держави, - говорив він, - щоб у кожного громадянина була релігія, яка вчить любити свої обов’язки”.

На нашу думку, заслуговує на увагу соціально-філософська спадщина В.С. Соловйова. Він віддає пріоритет моральній основі, яка повинна домінувати у всіх сферах громадського життя і практичної діяльності, будучи головною умовою економічних, політичних і правових відносин. Право виникає з прагнення до справедливості. Соловйов звертається до релігійних джерел моралі і права. Про релігійні підвалини права нагадує і творча спадщина Ф.М. Достоєвського, С.Л. Франка, М. Бердяєва й ін.

В історії політичних теорій поняттям демократія визначаються як ідеальний спосіб правління народами, так і рамки статутних принципів гармонійного функціонування різних історичних форм демократичного ладу: чи то в перспективі прямої демократії грецької античності, чи у формі представницької демократії нового часу. Обидві перспективи функціонування демократії, хоча і здійснювалися в різних політичних, культурних і соціальних умовах, взаємовизначаються в нових теоретичних підходах чи критичних оцінках різних форм представницької демократії. Представницька демократія, стосується вона громадянина, чи конкретної національності, повинна, зрештою, завжди залишатися вірною основному діалектичному пошуку рівності всіх громадян, як між собою, так і в їхніх відносинах із суспільством.

Проте, даний діалектичний пошук обумовлюється завжди визначальним чином не тільки формою держави, а й ідеологічними передумовами нації чи народу, що їх втілює конкретна державна реальність. Горизонтальний підхід до відносин між індивідумом і суспільством у формах політичних теорій про відносини громадянина з державною владою був спрямований на утвердження мирного співіснування громадян з умовною поступкою важливих прав носієві державної влади, а одночасно відкидав будь-який зв’язок цієї влади з будь-яким трансцендентним авторитетом, як це відбувалося до ХІХ ст. майже у всіх європейських християнських державах.

Однак, умовна поступка прав громадян передбачала, зрештою, і безконтрольне застосування влади з боку чергового носія державної влади, тому і були створені основні моральні принципи застосування державної влади. Суспільний Договір Руссо зробив важливий внесок у розвиток політичних теорій в новий час, оскільки в ньому висувалася необхідність існування конкретних основних моральних принципів у функціонуванні демократії.

Секуляризована нова народна держава, яка відкинула політичне богослов’я християнства, стала шукати в моральній свідомості християнських народів основні принципи, що гарантують нормальне і справедливе функціонування демократичного ладу. Справді, громадянин-християнин нової секуляризованої держави визначив у більшій мірі глибокий зміст діалектики щодо суті і функціонування демократії. Особливо політичне богослов’я Християнства визначило позитивним чином, а іноді і негативним, весь розвиток політичних теорій і функціонування демократії: звертання до божественного походження політичної влади завжди висувало і постійно висуває божественний закон не тільки як основний моральний принцип у застосуванні політичної влади, але також і як настійний обов’язок громадянина в оцінці його відносин з політичною владою. Християнство висуває через своє вчення не тільки онтологічну, але і соціальну рівність усіх християн, що є без винятку носіями образу Христового і приєднуються на рівних умовах до духовного багатства нового життя в Христі.

Християнин, як громадянин держави і член церковного тіла, усвідомлює повністю не лише священність особи, але і рівні права всіх громадян у будь-якій державі, незалежно від расової, релігійної чи суспільної відмінності. Церква здійснює в часі і в історії общинний зразок суспільного співіснування через свій сакральний досвід і свій духовний вплив, охоплюючи усіх своїх членів, які усвідомлюють, що є членами одного церковного

тіла, з усіма сприятливими для внутрішньої єдності і гармонійного функціонування відповідного суспільного тіла наслідками, які звідси випливають.

Правова культура не повинна протистояти релігії, а може від неї збагачуватися, отримувати глибокі, благодіючі імпульси, що сприяє формуванню позитивних якостей індивідуального, соціального і релігійного життя, а це, у свою чергу, збагачує сприйняття і розуміння реальності буття ще й через призму релігійного світогляду.

Цитуючи слова видатного вченого Вернадського – “Якщо ж ми подивимось на історію християнства у зв’язку з віковою його суперечкою з наукою, ми побачимо, що під впливом цієї останньої розуміння християнства починає набувати нових форм, і релігія піднімається в такі висоти й опускається в такі глибини душі, куди наука не може за нею прямувати” [2, с.211], – відзначимо місце релігії як рушійної сили і значного компонента духовної культури, адже релігія, як одна з форм суспільної свідомості, впливає на соціальні аспекти, обумовлені потребами суспільного розвитку.

Звичайно, будь-який вплив не слід перебільшувати. Приміром, християнська культура українського народу може розглядатися як елемент відновлення духовного життя суспільства, його психології, світогляду, гуманізації людських взаємин і активізації протидії бездуховності і моральному цинізму. Сьогодні особливо важливе відродження участі церкви в житті українського суспільства, адже держава і церква мають спільну мету – виховання зразкового громадянина, але використовують для цього різні засоби.

Для багатьох представників сьогоденного покоління в нашому суспільстві відродження релігії сприяє поверненню до цілісності, вивільненню з того важкого стану внутрішньої спустошеності, у якому вони знаходяться. Віра, як і знання, визначає духовне життя багатьох людей. Особливо зростає роль віри у формуванні переконань, коли попередні ідеали знецінились, як це трапилось у нас. Таке формування можливе тільки шляхом повернення до джерел моральності.

Сьогодні, коли в значній частині громадян держави втрачена віра в соціальний ідеал, формування моральних основ громадянського суспільства і релігійності може послужити духовною основою для відродження цілісності культури України й окремої особистості, подолання невідповідностей між реальним життям та ідеалом.

У сучасній світській правосвідомості одним з домінуючих принципів стало уявлення про невід’ємні права людини. Ідея таких прав ґрунтується на біблійному вченні про людину як образ і подобу Божу. “Поглянь навколо себе, - пише преподобний Антоній Єгипетський, - і знай, що начальники і владика мають владу тільки над тілом, а не над душею, і завжди тримай це в думці своїй. Тому, коли вони наказують, наприклад, убити чи інше що зробити недоречне, несправедливе і шкідливе для душі, не можна їх слухати, хоча б вони і мучили тіло. Бог створив душу вільною, і вона вільна поступати як хоче – добре чи погано”.

Християнська соціально-державна етика вимагала зберегти для людини деяку автономну сферу, де її совість залишається повновладним господарем, оскільки від вільного волевиявлення зрештою залежать порятунок чи загибель, шлях до Христа чи шлях від Христа. Права на віру, на життя, на сім’ю є захистом таємних основ людської свободи від свавілля сторонніх сил. Ці внутрішні права доповнюються і гарантуються іншими, зовнішніми – наприклад, правами на свободу пересування, отримання інформації, створення майна, володіння ним і його передачу.

В міру секуляризації високі принципи невідчужуваних прав людини перетворилися на поняття про права індивідуума поза його зв’язком з Богом. При цьому охорона свободи особи трансформувалася в захист її свавілля (доти, доки це не шкодить іншим індивідуумам), а також у вимоги до держави щодо гарантування певного матеріального рівня існування особи і сім’ї, тоді як обов’язки людини відносно інших членів суспільства знівелювалися. У системі сучасного світського гуманістичного розуміння громадянських прав людина трактується не як образ Божий, а як самодостатній суб’єкт.

Чим більш релігійним є людське суспільство, тим більше в ньому усвідомлення єдності, цілісності світу. При запереченні Бога поняття добра і справедливості неминуче психологізуються, суб'єктивізуються і релятивізуються, виходячи з того, що людина – нібито мірило всіх речей. При втраті бачення світу в його цілісності поле правового регулювання скорочується до випадків лише очевидного збитку, та й то рамки останнього зменшуються одночасно з руйнуванням суспільної моралі і секуляризації свідомості.

Для християнської культурної свідомості Бог — це вище нормативно-регулятивне начало, від якого похідні релігійні, моральні і природно-правові приписи. Він накладає обмеження на людське існування, вказує межі, всередині яких людина повинна жити і діяти. Своїм буттям Бог свідчить про те, що людині не все дозволено в цьому світі, що дійсно існують об'єктивні, наперед задані і цілком доцільні фактори стримування активності людей. І люди повинні це враховувати заради їхнього ж блага.

Щоб допомогти людині дотримуватися вищих нормативних розпоряджень, полегшити їй боротьбу зі спокусами, християнство піднесло ці вимоги до ступеня незаперечної повинності, у ранг абсолютних, непорушних істин. Забороняючи всездозволеність, християнський Бог не дозволяє соціальному життю людей утратити цивілізовані форми.

Підсумовуючи скажемо: всі великі релігійні культури світу, кожна по своєму, виражали ідеал справедливості й порядку в людських взаємовідносинах, однак жодна з них не висловила його у формі суб'єктивних природних прав. Вчення про природні права, які ми звемо сьогодні правами людини, зародилося саме в контексті християнства і в християнському суспільстві.

Християнин, який усвідомлює священність людської особи і переживає свої відносини із суспільством як емпіричне функціонування суспільного тіла, є істотним елементом, не тільки для якості, але також і для тривалості представницької демократії.

Джерела і література

- 1 Гегель Г. Философия религии: В 2-х т. – М., 1976.
- 2 Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление. – М.: Наука, 1991.
- 3 Гегель Г. Философия права. – М.: Мысль, 1990.
- 4 Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти. У 2-х т. - Т.1. – Львів: Свічадо. – 2000.
- 5 Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти. У 2-х т. Т.2 – Львів: Свічадо. – 2000.